KARTAL, Ahmet (2014). "Alî Şîr Nevâî'de İrfan". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014***.** 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir (http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/profdr-ahmet-kartal.pdf), ss.317-323

Ahmet KARTAL*

ALÎ ŞÎR NEVÂÎ'DE İRFAN

Kadim bir geçmişe sahip olan Türkler, gerek İslâm'dan önce gerekse İslâm'dan sonra bulundukları coğrafyalarda büyük ve özgün bir kültür ve medeniyet oluşturmayı başarmış milletlerdendir. Türk milletinin en büyük sosyal akrabalık bağı ise, hiç şüphesiz kadim dönemlerden beri "Türkçe" olmuştur. Türkçe, kökü büyük Türk tarihinin derinliklerinde, Türk olanların hür ve beraber yaşama istek ve iradelerinden doğmuş, Türk milletinin geleceğine ait millî ve ortak ülkülerini içinde saklayıp yeni Türk kuşaklarına tevarüs yoluyla aktaran, Türk çocuklarını ağızlarında analarından emdikleri saf ve pak süt gibi besleyen, Türk ikliminin lisanı, çekilmediği yerlerin Türk vatanı olarak yaşamaya devam ettiği bir dildir. Aslında Türkçe, Türk gibi konuşup yazan demektir. Türk olma bilincinin ise, Türkçe ile birlikte ortaya çıktığı müşâhede edilmektedir. Nitekim VIII. asırda *Göktürk Hakanı Bilge Kağan* ve danışmanı, başkomutanı (aygucısı) *Bilge Tonyukuk*'taki Türklük şuuru Türkçeyle; XI. asırda *Kaşgarlı Mahmûd*'daki Türklük ve *Türkçenin Arapça ile at başı yürüdüğü* ve Araplara *"Türk dilini öğreniniz, onların uzun süre saltanatları olacaktır"* bilinci Türkçeyle; XIII. asırda Anadolu'da Âşık Paşa ve çevresindeki *Türkçenin üstünlüğü* fikri Türkçeyle; yine XV. asırda Batı Türkistan'da *Türkçenin Farsçaya karşı üstünlüğü* Nevâî Türkçesiyle dile getirilmiştir (bkz. Karaörs 2011: 40). Türkçecilik şuuruyla hemhâl olan ve yazdığı eserlerle Türkçeye ruh veren Alî Şîr Nevâî hakkında merhum Ali Nihad Tarlan hocamız şunları söylemektedir (Çelebioğlu 1989: 82):

> *"Her Türk'ün bu ismi hürmet ve minnetle anması lazımdır. Hakîkî ilmin çetin yolunda yürümek zahmetine katlanan her Türk, medeniyetimizin bu büyük*

* Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

> *mümessilini tanımak mecburiyetindedir. Bu, bir medeniyet borcudur. Şarkın ve Garbın yabancı bilginleri onun üzerine dikkatle eğilmişlerdir. Gönül isterdi ki bizde de onun namına enstitüler kurulsun ve ciddi bir tetkik sahası açılsın. Bir dehâ ki, Orta Asya Türklerinin arasında yetiştiği hâlde daha hâl-i hayâtında şöhretini Türklerle meskûn sahalara yaymış, asırlar boyunca Anadolu, Rumeli, Azerbaycan, İran, Irak, Kırım ve Volga boyları, hatta Hindistan Türk camiası onun eserini duymuş, sevmiş, onun duygularıyla yaşamıştır".*

Nevâî, Fars edebiyatının özellikle Mollâ Câmî ile zirveye ulaştığı bir dönemde, Türkçe ile yüksek bir edebiyatın oluşturulabileceğini ve Türkçenin birçok yönden Farsçadan daha üstün olduğunu savunarak (bkz. Barutçu Özönder 1996), kemiyet ve keyfiyet yönünden dikkat çeken manzum ve mensur birçok Türkçe eser kaleme almıştır. Alî Şîr Nevâî'nin, millî şuurla Türk dilini ele alması, onu ilim ve edebiyatın her sahasında işlemesinden dolayı dili, *"Nevâî Dili"* diye şöhret kazanmıştır (Çelebioğlu 1989: 82).

Ali Nihad Tarlan'ın nitelemesiyle "*Türk faziletinin erişilmez bir şahikası, Türk edebiyatının muazzam bir âbidesi, Türk milliyet perverliğinin şuurlu bir önderi*" (Tarlan 1990: 149) olan Alî Şîr Nevâî'nin *"Cihanda Türk edebiyatı bayrağını kaldırmak suretiyle Türkleri tek bir millet haline soktum." "Hiç ordum olmadığı halde her tarafta yalnız divanımın nüshalarını göndermek ile Çin hududundan Tebriz'e kadar bütün Türk ve Türkmen illerini fethettim."* sözleri ile *Sedd-i İskenderî*'de kendisine hatiften gelen bir sesin *"Sen kılıçsız, yalnız kalemin ile Türk ülkelerini, Türk milletinin kalbini fethedeceksin, onları bir tek millet yapacaksın, Türk iklimleri sana aittir, sen bu milletin sahipkıranısın"* şeklindeki ifadesi Nevâî'deki birlik fikrine delalet etmektedir (Karaörs 2011: 44). Z. Fahri Fındıkoğlu ise bu hususa şöyle dikkat çekmiştir (Karaörs 2011: 44):

> *"Sultan Fatih, Küçük Türkistan'da yani Türkiye'de çeşitli beylikleri kaldırmak suretiyle bir siyasi vahdet kurmağa çalışırken, Nevâî de Büyük Türkistan'da aynı nazariyeyi hazırlıyor ve şiirlerini görmek istediği realite için seferber hâle getiriyor. Türk Tarih felsefesi, Türk tarihinin iki aynı yerdeki bu aynı anı üzerinde ne kadar dursa azdır".*

Faruk K. Timurtaş ise, Nevâî'deki Türkçecilik şuuruna ve Türkçeye yaptığı hizmetine şu şekilde vurgu yapmıştır (Karaörs 2011: 44):

> *"Türklük şuuru, tarih boyunca kendisini daha çok dil sahasında göstermiştir. Nevâyî, en büyük Türkçecilerimizden biridir. Nevâyî'nin Türkçe sevgisi çok derin ve şuurludur. Ömrü boyunca Farsça ile boy ölçüşecek derecede bir edebî dil meydana getirmeye çalışan ve edebî eserler vermeğe çalışan Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn'de bir filolog olarak Farsça ile Türkçeyi mukayese etmiş ve Türkçenin zenginliğini ortaya koymuştur."*

Sanata ve edebiyata sempatiyle yaklaşarak sanatkârı ve edebiyatçıyı hem destekleyip himaye eden hem de oluşturduğu meclislere davet edip müzakerelerde bulunan; musiki, hat/yazı ve tezhip sanatlarında üstat olan; hazmedilmiş bir ilmin yetkinliğini ve dürüstlüğünü, bilgeliğin yüceliğini ve kemalini, şiirin zarifliğini ve inceliğini, tasavvufun enginliğini ve ulviyetini ruhunda toplayan Nevâî, ârif ve bilge yönüyle de dikkat çekmektedir. Nitekim onun eserlerinde hâkim olan ruh; samimiyet, sadelik, azim, irade, halis niyetlilik, tam ciddiyet ve vakar gibi ahlak prensipleriyle kendini göstermektedir. Onun dinî, tasavvufî ve felsefî meselelerde derinleşmek için yazdığı şiirlerinde tasannu görülürken, halkı bilgilendirmek ve eğitmek için kaleme aldıkları daha kudretli ve başarılıdır. Her ne kadar Türk asıllı şeyhlere teveccüh etse de, kendisini nakşibendî olarak sayan Nevâî, sufî olmayıp mutasavvıftır. Nevâî'nin çok kuvvetli tevhitleri, gazel şeklinde samimi naatları ve İslâmî esaslara dayanan didaktik manzumeleri vardır. Tevhîdlerin ekseriyetle tasavvufî olduğu görülmektedir (Çetindağ trhs.: 97).

Olgun ve kendinden emin bir üslupla insanları sevgiye ve doğruluğa davet eden, bir Müslüman-Türk olarak insanımızın topluma faydalı fertler olmalarını isteyen (Çetindağ 2011: 147) Nevâî'nin, bu hüviyetini Türkçe divanlarının ilki olan *Garâ'ibu's-sıgar*'ın "dîbâce"sinde yer alan şu ifadeler açık olarak göstermektedir: "*Dîvân tapılgay kim anda ma'rifet-âmîz gazel tapılmagay ve gazel bolgay kim anda mev'izet-engîz bir beyt bolmagay mundak dîvân bititse hod asru bî-hûde zahmet ve zâyi'i meşakkat tartılgan bolgay.*"[346] (Üzgör 1990:

[346] Krş. "*Dîvân tertip edildiğinde onda arifane gazel bulunmazsa ve bir gazelde nasihatvari bir beyit olmasa ve dîvân böylece yazılsa ancak beyhude zahmet ve boşa emek sarfedilmiş olur.*" (Üzgör 1990: 79).

78). Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi Nevâî, divan oluşturulduğunda onda hem arifane gazel hem de her gazelde nasihatvari beyit bulunması gerektiğini ifade etmiştir.

Nevâî'nin bu anlayışını yazdığı eserlerde görmek mümkündür. Nitekim şu beyitlerde irfan vardır (Çetindağ trhs.: 238):

Hırka cinsin rehn üçün iy şeyh almas pîr-i deyr
Bâde birmes tâ ki özlük cinsi merhûn bolmasa

"*Ey şeyh, meyhanenin piri hırkayı rehin olarak kabul etmez, eğer benliğini rehin olarak bırakmazsan şarap vermez.*"

Fânî ol vasl ister olsang bî-vevâlıgdın ni gam
Bolmasun hergiz metâ'-ı dünyî-i dûn bolmasa

"*Vuslat istersen, benliğini yok et, muhtaçlıktan üzülmeye ne gerek var; bu alçak dünyanın varlığı olmazsa olmasın.*"

Nevâî, şu beyitlerinde, asıl amacının Allah'a kavuşmak olduğunu dile getirmektedir (Çetindağ trhs.):

Yâ Rab olgan çagda cânım cism-i vîrândın cüdâ
Ol bolup mundın cüdâ sin bolmagıl andın cüdâ

"*Ya Rabbi! Canım, bu hasta cismimden ayrıldığında; o bundan ayrı olsa da sen ondan ayrılma.*"

Barçadın ayru Nevâîga kılıp vaslıng nasîb
Kılmagıl yâ Rab anı mundın munı andın cüdâ

"*Hepsinden ayrı olarak Nevâî'ye vuslatını nasip et; Yâ Rab, onu bundan, bunu ondan ayırma.*"

Şu kıt'ada ise mecâzî ve hakîkî aşk konusundaki düşüncesini dillendirmiştir (Çetindağ trhs.: 266):

Mecâzdın manga maksûd irür hakîkî 'ışk
Nidin ki ehl-i hakîkatka bu tarîkat irür
Mecâzdın çü hakîkatka yol tapar 'âşık
Kılur mecâznı nefy ol ki bî-hakîkat irür

"*Bana mecazdan murat hakiki aşktır. Hakikat ehline yolun bu olduğu gibi. Mecazdan hakikate yol bulan âşık, mecazı ortadan kaldırır ve bî-hakikat olur.*"

Nevâî, Hamse'sinin dışında yer alan *Lisânü't-tayr* (bkz. Canpolat 1995; Çetindağ 2011: 341-49) isimli mesnevîsinde tasavvufun önemli konularından olan "vahdet-i vücut"u işlemiştir. 3598 beyitten oluşan mesnevînin konusu, Attâr'ın *Mantıku't-tayr*'ından alınmakla birlikte birçok değişiklik ve ilâve yapılmış ve telifî hüviyet kazandırılmıştır. Eseri, Attâr'ınkiyle karşılaştıran Bertels, Nevâî'nin eserinin Attâr'ınkine nazaran daha derli toplu

olduğunu, gereksiz ayrıntılara yer verilmediğini ve ustaca işlendiğini belirtmektedir.

Hamse'nin ilk mesnevîsi olan *Hayretu'l-ebrar* (Sabir 1996), Nizami'nin *Mahzenu'lesrar*'ı ile Emir Husrev'in *Matla'u'l-envar*'ı ve Cami'nin *Tuhfetu'l-ahrar*'ına naziredir. 20 "makale" ve her "makale"ye eklenen 20 "hikaye"den oluşan ve yaklaşık 4000 beyit olan eserde şu konular işlenmiştir: İman, İslam, sultanlar, hırka-puşların ikiyüzlülüğü, kerem, edep, kanaat vefa, aşk ateşi, doğruluk, ilim, kalem sahipleri, halka faydalı olanlar, felekten şikayet, bilgisizlik, kendini beğenmişlik, feleğin cefasına katlanmak…. Bu mesnevîsinde daha çok bir bilge olarak görülen Nevâî, her "makale"ye bir hikâye eklemiştir. Nevâî, ele aldığı konuları işlerken, yaşadığı dönemi göz önünde bulundurmuş, çevresinden aldığı örneklerle eserini zenginleştirmiştir. Özellikle yaşadığı çağın ikiyüzlü sofuları ile bilgiyi hor görüp cahilliği yüceltenleri eleştirmiş, zalimler ile görevini suiistimal edenlere çatarak çağın sosyal hayatını tenkit etmiş, gururuna kapılarak kendinden geçen makam ve mevki sahiplerini uyarmaya çalışmış ve devlet erkânına çeşitli nasihatler vererek yol göstermiştir (Çetindağ 2011: 288-89; Acar 2002: 52-55).

Nevâî'nin gerek Farsça Dîvânı'nda gerek Türkçe Dîvânları'nda gerekse Türkçe mesnevîlerinde onun irfânî ve bilgelik yönünü gösteren birçok kullanım mevcuttur. Nitekim aşağıda verilen gazel (Kut 2003: 111), onun ilk divanı *Garâibu's-sagar*'da yer almakta ve bilgeliğini açıkça göstermektedir:

Sin öz hulkungnı tüzgil bolma il ahlākıdın horsend
Kişige çün kişi ferzendi hergiz bolmadı ferzend

"*Sen (önce) kendi ahlakını düzelt, elin ahlakından hoşnut olma; çünkü kişiye (başka) kişinin oğlu hiç bir zaman oğul olmadı.*"

Zamān ehlidin üz peyvend eger diseng birav birle
Kılay peyvend bārį kılmagıl nā-ehl ile peyvend

"*Zamane insanından bağı kopar; eğer (ille de) birisiyle bağ kurayım dersen, hiç olmazsa ehil olmayan kimselerle bağ kurma*"

Köŋül kāmını koy ger hod mining dįvāne köŋlimni
Taparsin eyle yüz perkend vü sal her itke bir perkend

"*Gönül eğlendirmeyi bırak, şayet benim deli gönlümü de bulacak olursan yüz parça et ve her bir ite bir parçasını ver.*"

Eşitmey halk pendin turfa kim pend ilge hem dirsin
Kıla alsang eşitgil pend sin kim ilge birmek pend

"*Halkın öğütlerine hiç kulak salmadan, ne tuhaftır ki bir de halka öğüt veriyorsun; becerebilirsen sen kendin nasihat işit! Sen kim, ele öğüt vermek kim!*"

Bu fānį deyr ara ger şāhlık ister iseng bolgıl
Gedālık nānıga horsend vü bolma şahga hācetmend
"*Bu fani dünyada şahlık dilersen dilencilik ekmeğiyle mutlu ol ve olma şaha muhtaç.*

Bolup nafsıngga tābi' bend itersin tüşse düşmenni
Saŋa yok nafs dik düşmen kıla alsang kıl anı bend
"*Eline geçtiği zaman, nefsine uyup, düşmanı tutsak edersin. Sana nefis kadar düşman yoktur. Edebilirsen onu tutsak et.*
Şeker-lebler tebessüm kılganın körgeç köŋül birme
Ki bį-dillerni aççıg yıglatur āhır bu şekker hand
"*Şeker dudaklıların gülücüklerini görür görmez gönül akıtma, bu şeker gülücükler kalpsizleri bile acı acı ağlatır.*"
Cihān lezzātını şįrįn körersin lįk bendingdür
Giriftār olma vākıf bol ki kayd u kand irür mānend
"*Dünya lezzetlerini tatlı bulursun, ancak bağındır. (Sakın) tutulmayasın; bil ki şeker kamışı ve üzerindeki boğumlar misali.*"
Köŋüldin cehl renci dāfi'i ger isteseng bardur
Nevāyį bāg-ı nazmı şekkeristānıda ol gül-kand
"*Gönül sıkıntısı giderici ararsan var: Nevâî'nin nazım bağının şekerliğindeki gül tatlısı.*"

Kaynakça

Acar, Hayrullah (2002), *Nizâmi-yi Gencevî'nin Mahzenü'l-esrâr Mesnevîsine Osmanlı Sahasında Yazılmış Türkçe Nazireler*, Yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi.

Barutçu Özönder, Sema (1996), *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-lugateyn [İki Dilin Mukayesesi]*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Canpolat, Mustafa (1995), *Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't-tayr*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay..

Çelebioğlu, Âmil (1989), *Ali Nihad Tarlan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Çetindağ, Yusuf (trhs.), *Ali Şîr Nevâî, Hayatı-Sanatı-Eserleri*, İstanbul: Fatih Üniversitesi Yay.

Çetindağ, Yusuf (2011), *Ali Şîr Nevâî*, İstanbul: Kaynak Yay.

Kut, Günay (2003), *Alî Şîr Nevâyî, Garâibü's-sıgar [İnceleme-Karşılaştırmalı Metin]*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Sabir, Muhammed (1961), *Mir Ali Şir Nevaî'nin İlk mMesnevisi Hayretü'l-ebrâr Hakkında Araştırmalar –Edisyon Kritik, İmla, Dil Hususiyetleri ve Lugatçe*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.

Tarlan, Ali Nihad (1990), "Ali Şir Nevâyî", *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., s. 133-149.

Üzgör, Tahir (1990), *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.